

Стеценко В.І.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ЦЕНзуРА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПЕРІОД «СТОЛИПІНСЬКОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ»

Висвітлено особливості роботи спеціальних органів нагляду за друком в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст. Особлива увага автора прикута до спеціальних адміністративних заходів губернської влади та місцевих цензурних органів, які були направлені на відновлення повного контролю за інформаційним простором у постреволуційний період. У статті доведено, що в період «столипінської модернізації» (1907–1911) влада змогла знешкодити опозиційну критику, а робота цензурних органів була позбавлена імпульсивності та характеризувалася плановістю заходів на знищення опозиційної, україномовної преси, охорону суспільної моралі, вилучення літератури, виданої безконтрольно в революційні роки.

Ключові слова: цензура, інформаційний контроль, Головне управління у справах друку, Тимчасовий комітет у справах друку, інспектор у справах друку, «столипінська модернізація».

Постановка проблеми. Зростання ролі інформації в сучасному світі та посилення її впливу на суспільно-політичні, економічні, культурні процеси зумовлюють підвищений науковий інтерес до вивчення способів контролю та регулювання інформаційного простору в минулому. Сьогодні українські та зарубіжні історики, філософи та культурологи досить детально розглядають такий соціокультурний феномен, як цензура. У багатьох країнах вона була і залишається механізмом захисту правлячого режиму. Сучасна військово-політична ситуація в Україні вимагає також вироблення нових механізмів захисту інформаційного простору держави, протидії кібератакам, а отже, актуальним є історичний досвід використання обмежувальних заходів щодо поширення загрозливої для суспільства і державного ладу інформації. Разом із цим науковий дискурс довкола питань цензури сприятиме відмежуванню необхідних охоронно-профілактичних заходів держави в інформаційній сфері від протиправних дій представників влади, спрямованих на обмеження свободи слова.

У Російській імперії, до складу якої входила більшість українських земель, історія цензури нараховувала понад 200 років. Інститут цензури виступав одним із головних захисників непорушності самодержавного ладу та існуючого суспільного устрою. Відповідні органи обмежували поширення революційної, україномовної, лібе-

рально-демократичної, відверто аморальної друкованої продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних ґрунтовних досліджень з історії царської цензури в українських губерніях варто виділити роботи сучасних українських учених О.Ю. Кирієнка [19; 20; 21], М.С. Тимошика [29], М.Г. Щербак [30; 31; 32]; Н.О. Щербак [33; 34] та Н.М. Щербак [32; 33], російських – В.Г. Жиркова [18], М. Павлова [23], Н.Г. Патрушевої [24; 25], С. Ячевського [35] та ін. Попри певні напрацювання з історії обмеження інформаційного простору, що застосовувалися впродовж ХІХ – початку ХХ ст., варто переглянути роботу цензурних органів у роки Першої російської революції 1905–1907 рр., більш детально висвітлити їх роботу в постреволуційний період. Адже комплексом дій і заходів імперської влади, що в історичній літературі йменується як «столипінська модернізація», передбачалося, серед іншого, посилення цензурного контролю над інформаційним простором країни, нові заборони на певні типи друкованих видань, вилучення раніше видрукованої літератури, переслідування українського книговидавництва.

Постановка завдання. Мета статті – висвітлити особливості роботи спеціальних органів нагляду за друком в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Реагуючи на суспільні проблеми, вимоги видав-

ців книг та періодичних видань на початку ХХ ст., влада Російської імперії розпочала обмежене реформування цензурного законодавства та мережі цензурних установ на місцях. Імператорським указом від 8 травня 1903 р. в семи великих містах Російської імперії (Владивостоці, Катеринославі, Нижньому Новгороді, Ростові-на-Дону, Саратові, Томську і Харкові) було запроваджено посади окремих цензорів, що в результаті послаблювало свавілля місцевих, часто малокваліфікованих чиновників щодо перевірки змісту статей періодичних видань [18, с. 184].

12 грудня 1904 р. було видано царський указ Сенату (14 грудня опублікований в «Правительственном вестнике») «О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка», відповідно до якого мала розгорнутися робота з удосконалення цензурного законодавства та виключення з нього «излишних стеснений» (найбільш жорстоких, застарілих статей) [22]. У січні 1905 р. розпочалася «Особлива нарада для перегляду діючих про цензуру і пресу постанов і для вироблення нового з цього предмету статуту», яку очолив член Державної ради, директор Імператорської публічної бібліотеки Д.Ф. Кобеко (звідси назва – «Комісія Кобеко») [17, с. 222].

Оцінюючи результати роботи «Комісії Кобеко», дослідники О. Березной та В. Жирков зазначають, що остання створювалася в якості ширми, якою приховали реальну і продуктивну діяльність аналогічної за завданням урядової комісії. Остання мала виробити вигідний для влади нормативно-правовий акт у сфері цензури [15, с. 85; 18, с. 135]. Проте реалізувати такий сценарій не дозволило поглиблення політичної кризи в Росії. Робітничі виступи, консолідація журналістів, створення ними «Союзу на захист свободи друку», Загальний Всеросійський страйк змусили імператора 17 жовтня 1905 р. підписати Маніфест «Про удосконалення державного устрою», за яким населенню було даровано деякі громадянські свободи, зокрема свободу слова. Головне управління у справах друку (ГУД)¹ розіслало губернаторам і цензорам циркуляр № 11723 наступного змісту: «Приведені вище слова імператорського маніфесту спричинять у найближчому майбутньому розробку нового закону про зміни чинного «Статуту про цензуру і пресу». До видання цього закону всі нормативно-правові акти, що визнача-

ють діяльність установ і осіб цензурного відомства, залишаються чинними; сама ж ревізійна оцінка цензорами друкованих творів повинна змінитися корінним чином, слідуючи висловленій у маніфесті волі господаря імператора [1, арк. 1]». Така контраверсійна за своїм змістом інструкція не могла зняти всі можливі неясності в роботі цензурних установ в умовах революційного підйому в суспільстві, проявом якого також була публікаційна активність. З 19 жовтня по 24 листопада 1905 р. періодичні видання виходили без будь-яких цензурних дозволів та обмежень, видавались та розповсюджувались абсолютно нові видання, особливо гумористичного та сатиричного жанру [18, с. 189].

24 листопада 1905 р. було оприлюднено «Тимчасові правила про періодичні видання», які відміняли попередню загальну цензуру. Покарання на редакторів і видавців могли бути накладені лише в судовому порядку. Статтю 140 «Статуту про цензуру і пресу» (вона надавала міністру внутрішніх справ право забороняти повідомлення чи обговорення у пресі будь-якого питання державної ваги) – відмінено [27, с. 1879].

Згідно з новими правилами кожен бажаючий видавати газету чи журнал повинен був подати в канцелярію губернатора заяву, де вказати: назву і місце видання, його програму, підписну ціну, редактора (якщо видавець не брав на себе його функцій) і друкарню. Не пізніше як через два тижні губернатор мав видати дозвільне свідоцтво на право займатися видавничою діяльністю. Якщо ж видання мало виходити не російською мовою, то чекати дозволу потрібно було до двох місяців [32, с. 146].

Беззаперечним позитивом оновленого цензурного законодавства (Маніфесту 17 жовтня 1905 р. і «Тимчасових правил про пресу» від 24 листопада 1905 р.) стало те, що антиукраїнські цензурні підзаконні акти (зокрема, Емський указ 1876 р.) втратили свою чинність.

У порівнянні з дореволюційним законодавством «Тимчасові правила про пресу» від 24 листопада 1905 р. були кроком уперед на шляху до свободи друку. Вони ліквідували попередню цензуру, втручання адміністрації у видавничу справу та інші обмеження, значно розширили коло питань, які можна було обговорювати на сторінках газет та журналів. На наше переконання, якби цей нормативно-правовий акт з'явився на кілька місяців раніше, то він би отримав схвальну оцінку громадськості. Однак в умовах фактичної свободи друку, що настали після 17 жовтня 1905 р., вихід

¹ Центральний цензурний орган при МВС, якому підпорядковувалися Комітет цензури іноземної та цензурні установи на місцях: комітети, окремі цензори та інспекції при канцеляріях губернаторів.

цього нормативно-правого акту сприймався як крок назад.

До того ж нові можливості періодичної преси, пов'язані з відміною попередньої цензури, частково нівелювалися рядом таємних урядових розпоряджень. 26 листопада 1905 р. МВС своєю інструкцією запропонувало губернаторам, аби всі місцеві цензори пильно наглядали за періодичними виданнями і в разі виявлення будь-яких порушень цензурного законодавства розпочинали судове переслідування проти редакцій цих видань [33, с. 209]. 18 березня 1906 р. набули чинності «Доповнення тимчасових правил про періодичні видання», а 26 квітня 1906 р. – «Тимчасові правила про неперіодичні видання». Відповідно до названих нормативно-правових актів збільшувалися розміри штрафу за порушення відповідальними особами норм цензури з 300 до 3000 руб. (тобто вдесятеро); відновлювалася попередня цензура на журнальні та газетні ілюстрації. Невдовзі було внесено зміни до кримінального законодавства: стаття 129 «Кримінального уложення» доповнювалася пунктом 6 – «за розпалювання ворожнечі між класами». Таким чином, редакторам опозиційних газет загрожували не лише великі штрафи, а й позбавлення волі [34, с. 60]. Доповненням до загального цензурного законодавства також став розроблений Державною радою і затверджений імператором закон «Про навмисне лжесвідчення» від 23 березня 1906 р.² Згідно з ним посилювались покарання за розповсюдження неправдивої інформації про діяльність державних установ, посадових осіб, армійського командування. Така філософська категорія, як «правдивість» визначалася державою. У разі якщо журналіст, редактор отримав інформацію не з офіційних урядових джерел, то він автоматично міг потрапити під дію відповідної статті й відповідати за всією суворістю закону [15, с. 200–201].

Загалом, у період Першої російської революції 1905–1907 рр. обіцяної Маніфестом 17 жовтня 1905 р. свободи слова забезпечено не було, цензурний режим послабився, але повністю звільнитися від державного контролю пресі не вдалося. Збереглася попередня цензура щодо афіш, оголошень та відомча цензура (придворна, іноземна й духовна). Усі книги, що стосувалися богослужіння, та православні богословські видання попередньо

² У спеціальному указі Миколи II, що визначав основи законотворчості в Росії, йшлося про те, що ніхто, крім Думи, не має права видавати закони. Але перед тим, як відкрити Думу, імператор підписав усі важливі для самодержавства охоронні укази. «Тимчасові правила» від 26 квітня 1906 р. були підписані за день до початку роботи Державної Думи.

розглядалися духовними цензурними комітетами і Св. Синодом [16, с. 88–90]. Протягом наступних, постреволуційних років, застосовувши різноманітні адміністративні заходи, влада посилила свій контроль за інформаційним простором, але до колишніх форм цензурного контролю вона повернутись уже не спромоглася.

Незважаючи на реформування юридичної складової цензури, структура відповідних органів у своїй основі залишалася незмінною. Протягом 1905–1917 рр. у Російській імперії продовжувала діяти централізована система нагляду та контролю за друкованими виданнями: 1) спеціальні цензурні органи або чиновники відомства Головного управління у справах друку (ГУД); 2) органи державної влади та посадові особи, повноваження яких передбачали здійснення цензури (губернатори та віце-губернатори, поліція, митниця); 3) позаштатні співробітники цензурних органів (перекладачі, професори, експерти, вчителі тощо). В українських губерніях Російської імперії діяли всі структурні підрозділи загальноімперської системи цензурних органів та відповідні чиновники відомства ГУД. У Києві (з 1865 р.), Одесі (з 1865 р.), Харкові (з 1886 р.), Катеринославі (з 1903 р.) по 1906 р. працювали окремі цензори із внутрішньої цензури. Впродовж 1906–1917 рр. цензурні функції в Києві та Одесі виконували Тимчасові комітети у справах друку, окремий Комітет іноземної цензури працював в Одесі, продовжили свою роботу в Харкові та Катеринославі канцелярії інспекторів у справах друку. Велика кількість закладів книжкової торгівлі та видавництва обумовлювали необхідність утримання в Києві та Одесі окремих інспекторів у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі.

Для встановлення загальної ситуації зі здійсненням цензури в українських губерніях слід застосувати порівняльний аналіз по трьом основним регіонам: Київське, Малоросійське та Новоросійське генерал-губернаторства. Так, в умовах революції 1905–1907 рр. цензурні органи Київського генерал-губернаторства були фактично бездіяльними. Архівні матеріали засвідчують, що в 1905 р. Канцелярія київського окремого цензора не мала ні списків революційних та заборонених до поширення видань, ні реєстру нових видавництв та редакцій періодичних видань [2, арк. 167–173]. Лише у травні 1906 р., коли замість Канцелярії київського окремого цензора постав Київський тимчасовий комітет у справах друку, почалася реєстрація видань, встановлювався облік номерів, хоч і побіжно, але моніторився зміст преси

[2]. Не маючи ще достатніх сил для боротьби з видавничим сплеском, київська цензура спрямувала 1906 р. перший свій репресивний удар саме на україномовні періодичні видання: «Громадська думка» (1905–1906 рр.), «Рада» (1906–1914 рр.). За перші 20 днів 1906 р. 5 разів накладався арешт на газету «Громадська думка», з 25 січня по 3 лютого 1906 р. її вихід було призупинено, а в серпні того ж року вона була зовсім закрита [26, с. 57].

У Малоросійському генерал-губернаторстві в роки революційного сплеску чиновництво намагалося тримати контроль над ситуацією. У грудні 1905 р. харківський губернатор вимагав від цензора «строжайше слідить за появлением в повременных изданиях статей преступного содержания» і про всі випадки порушення цензурного законодавства повідомляти губернатора та ГУД. У січні наступного року чиновнику рекомендувалося в разі неодноразового порушення періодичним виданням законодавства не тільки арештовувати номер газети/журналу, але й призупинити вихід видання до винесення вироку суду. Звіт харківського інспектора у справах друку за 1906 р. засвідчує, що чиновник вирішив, так би мовити, «обуздать харьковскую периодическую печать». За звітний період інспектором у справах друку було подано 385 клопотань до суду про порушення кримінального переслідування проти редакцій періодичних видань (загалом у Харківській губернії та м. Харкові виходили 26 періодичних видань). Найбільше клопотань (близько 60) було направлено до суду проти газети «Южный край», наступною за кількістю зачіпок цензора йшла «Харьковская жизнь» (24 клопотання), далі – опозиційні видання: «Накануне», «Будущее», «Харьковские новости» [3, арк. 11–13]. Така кількість клопотань у період після скасування попередньої цензури та до набуття чинності нових «Правил для періодичних видань» була направлена на залякування редакцій, утвердження думки про непорушність цензурного контролю. Однак нова нормативна база все ж не грала на руку харківському інспектору у справах друку. З поданих ним клопотань упродовж 1906 р. у 164 випадках прокурор Харківського окружного суду не знайшов складу злочину, лише редакція «Южного края» була оштрафована на 300 руб., по іншим виданням тривали судові розгляди, і на кінець року вироків винесено не було [3, арк. 15–18].

Найбільш міцно ситуацію зі «стихійною свободою» преси влада намагалася тримати в Новоросійському генерал-губернаторстві, де у грудні 1905 р. було оголошено воєнний стан, в умовах

якого цензурні органи отримували можливість накладати адміністративні штрафи та призупинити вихід періодичних видань без подання відповідного клопотання до суду та прокуратури, і тим самим не чекати судового вердикту. Для розуміння та ілюстрування того, наскільки змінилася ситуація з контролем за друкованим словом, варто звернутися до доповіді головного одеського цензора В. Фрома. У ній він зазначає, що після обнародування Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. одеська преса почала публікувати статі антиурядового спрямування. Заходи попередньої цензури були абсолютно неефективні. Редактори і видавці відверто ігнорували розпорядження та приписи місцевого цензурного органу. Становище цензорів ставало нестерпним, проти них спеціально влаштовувалися провокації. Нові «Тимчасові правила про періодичні видання» від 24 листопада 1905 р., як стверджував цензор, у народі були трактовані невірно: «как неограниченное право делать, что хочешь». Адміністративна боротьба була неможливою: судова палата, посилаючись на відсутність офіційної публікації «Тимчасових правил...» в урядових виданнях, відмовлялася приймати відповідні клопотання від цензорів. З січня і по грудень 1905 р. було всього-навсього 11 судових обвинувальних вироків. Після оголошення в Новоросійському генерал-губернаторстві воєнного стану та завдяки спеціальним заходам протягом грудня 1905 р. – першого кварталу 1906 р. вдалося закрити або тимчасово призупинити вихід найбільш опозиційних періодичних видань: «Коммерческая Россия», «За свободу», «Народное дело», «Чайка», «Народна справа», «Вісті», «Русский еврей», «Жиче Польське» та інші, всього 21 [4, арк. 46–50].

Щодо неперіодичних видань, то цензура також проявила жорстокість. Протягом першого півріччя 1906 р. порушено 9 судових тяжб щодо видавців та розповсюджувачів книжок, зміст яких порушував цензурні норми [4, арк. 36]. Деякі відповідальні за випуск особи отримали окрім штрафів ще й по два тижні адміністративного ув'язнення. Найбільший гнів влади було спрямовано на єврейські друковані видання: генерал-губернатор вимагав у разі виявлення порушень цензурних приписів арештовувати та висилати авторів, конфісковувати все друкарське обладнання [4, арк. 37].

Загалом, оголошення воєнного стану та жорсткі адміністративні заходи дали певні результати для повернення колишнього контролю над друкованими виданнями, а разом із цим і лівовою часткою інформаційного простору. Інспектор у

справах друку В. Фром у своєму звіті за 1906 р. зазначав: «Беру на себе сміливість сказати, що виключно сприятливий розвиток змісту одеської преси при місцевому особливому революційному настрої можна пояснити тільки тим, що як керівники революційного руху, так і їх знаряддя, тобто видавці місцевих друкованих органів, усвідомили, що за існування пильного нагляду генерал-губернатора видання злочинних за змістом статей і творів є неможливим. Завдяки цьому в Одесі мало-помалу спостерігається зниження кількості судових переслідувань порушників цензурних приписів <...> [4, арк. 36 зв.]».

Перехід влади у наступ на свободу слова розпочинається у червні 1907 р. Для цього за стратегічним задумом прем'єр-міністра П. Столипіна в окремих регіонах Російської імперії і, зокрема, в багатьох українських губерніях було введено «воєнний стан» або ж «стан посиленої охорони», який давав юридичні підстави губернаторам забороняти будь-які збори, наради, обмежувати висвітлення в періодичних виданнях тих або інших відомостей. За день до розпуску імператором Миколою II другої Державної думи, київський губернатор П. Ігнат'єв оголошує воєнний стан та своєю обов'язковою постановою забороняє публікацію будь-яких статей або інших повідомлень, де висловлюється негативне ставлення до уряду, критикуються дії тих чи інших державних установ. За порушення норм цієї постанови передбачався штраф до 500 руб. або адміністративний арешт редактора на три місяці [5, арк. 39]. Чинність цього нормативно-правового акту спрощувала процедуру покарання редакторів місцевих періодичних видань. Не потрібно було апелювати до «Кримінального уложення» чи інших нормативних актів, достатньо було зафіксувати факт порушення розпоряджень губернатора. З цією обставиною слід пов'язувати статистику цензурних переслідувань 1907 р. Так, проти редакторів періодичних видань за позовами цензурного органу м. Києва було порушено 28 судових справ [6, арк. 100]. У результаті судових ухвал три рази штрафували редактора газети «Киевские вести» В. Семяновського (700 руб.); сім – редактора «Ради» М. Павловського (800 руб.); два – редактора газети «Слово» С. Петлюру (200 руб.). Редактора газети «Народ» В. Лашнюкова було засуджено до одного року ув'язнення. Оштрафували на 100 руб. навіть провладного редактора «Киевлянина» М. Ващенко-Захарченка, який в образливому тоні писав про Державну думу. Підсумовуючи роботу за поточний 1907 р., чиновники Київського тим-

часового комітету у справах друку констатували, що опозиційні газети «Киевская мысль» і «Киевские вести», як і раніше, намагаються провокувати вороже ставлення до уряду, тенденційно підбираючи новини, використовуючи різні непрямі натяки на урядові помилки [6, арк. 118].

Наприкінці 1907 р. інший цензурний орган – Київський інспектор друкарень, літографій і книжкової торгівлі – разом із поліцією почали арештовувати та вилучати не тільки соціал-демократичну, революційну чи українську національно-визвольну літературу, а й навіть нейтральні оголошення рекламного характеру, афіші, програми лекцій, видрукувані з порушенням відповідних нормативних процедур [7].

У 1908 р. проти редакторів та видавців київських газет за клопотанням цензорів було порушено 32 судові справи, а у 1909 р. – 35. Лише чверть справ була закрита за відсутністю складу злочину, по решті – винесені судові ухвали на користь органів цензури, на редакторів-порушників було накладено штрафи [8, арк. 1–39].

Упродовж 1907–1910 рр. відмічається не тільки зменшення загальної кількості газет і журналів, але й різке скорочення кількості суспільно-політичних періодичних видань [14, арк. 58 зв.].

З 1911 р. кількість періодичних видань знову зростає. Однак із 70 періодичних видань, що виходили протягом року в Києві, майже не було відверто опозиційних газет, натомість з'явилося багато правих, ультрамонархічних – «Двуглавый орел», «Молодые силы», «Святая Русь» та спеціальних: «Киевский театральный курьер», «Физическое обозрение», «Искусство, живопись, графика», «Вегетерианское обозрение» [6, арк. 253].

У роки «столипінської модернізації» для книжок і брошур, виданих за кордоном, зберігалася попередня цензура. Продовжував існувати жорстокий контроль за зарубіжною літературою, особливо україномовною. Приблизно до 40–50% найменувань друкованої продукції застосовувались обмежувальні санкції (заборона продажу та розповсюдження, допущення лише у спецсховища бібліотек тощо) [8, арк. 1–45]. У 1910–1911 рр. особливу увагу Київського тимчасового комітету у справах друку привертала книги, брошури та окремі статі про Тараса Шевченка. Велике занепокоєння у цензорів викликали: «В пам'ять 47-х років смерті великого борця Тараса Шевченка» (Чернівці, 1908), «Про життя великого поета Тараса Шевченка»; Костельник «Шевченко з релігійно-етичного становища»; Павлик «Г. Шевченко й Галицька Україна» [8, арк. 70, 73–74].

Попри оголошення чи фактичне визнання П. Столипіним українців «іногородцями», київські цензори слідкували за тим, аби широкому загалу недоступними були видання, на сторінках яких обговорювалися концепції розвитку українського народу, доводилася його ідентичність [8, арк. 75].

У Харківській губернії воєнний стан було введено 8 січня 1908 р., що передбачало автоматично заборону та обмеження на висвітлення певної інформації. За порушення цих норм було оштрафовано на 3000 руб. редактора газети «Южный край», «Сумской листок» [9, арк. 14]. Упродовж 1908 р. харківський інспектор у справах друку переглянув близько 1317 (у т.ч. 871 брошуру рекламного змісту) одиниць друкованої продукції і подав клопотання про порушення судового переслідування проти збірки поезії «Сни віри» М. Шаловоса та «Доходьбы. Сборник рассказов» А. Бодяньського. Аналогічна ситуація склалася з періодичними та неперіодичними виданнями у 1909 р. [10, арк. 1–16].

У 1910 р. харківська преса опинилася під адміністративним тиском³. Показовими репресивними актами щодо преси стали накладання штрафів у розмірі 3000 руб. на редакції газет «Южный Край» та «Утро» [10, арк. 20].

У Новоросійському генерал-губернаторстві та безпосередньо у м. Одеса 1907 рік пережили не всі опозиційні до влади періодичні видання. Найбільше постраждала газета «Одесские новости», її було оштрафовано на 3000 руб., редактора арештували на три місяці, а у серпні того ж року вона взагалі припинила свій вихід. Решта авторитетних газет також були змушені сплачувати немалі штрафи: «Одесский листок» – 1000 рублів; «Одесские новости», «Новое обозрение» – по 500 рублів. На весь час дії воєнного стану було призупинено вихід двох єврейських газет «Еврейская мысль», «Еврейское слово», однієї польської та однієї болгарської газет. Варто відзначити й те, що за крайній антисемітизм було призупинено на три дні вихід монархічної газети «За Царя. За Родину» [4, арк. 80, 89–91]. Упродовж 1907 р. за клопотаннями одеських цензорів суд увалив рішення про конфіскацію п'яти друкованих видань: «Сборник статей: «Крестьянство и политическая борьба», «Из программы синдикального анархизма», «Реформа и социальный переворот. Синдикализм и социализм», «Социальные учения в христиан-

стве», «Из пришлого профессионального движения в России» [4, арк. 83–84].

1908 р. цензурні органи Півдня України та губернська влада дотиснули найбільш опозиційну пресу. Серед останніх опозиційних видань Новоросійського краю було призупинено на час дії в регіоні воєнного стану вихід газети «Новости польские» [4, арк. 124]. Відбулося зменшення кількості періодичних видань: у 1907 р. в Одесі видавалося 62 періодичних видання; у 1908 р. – 50; у 1909 р. – 19 [4, арк. 102, 104–109, 152].

У 1909 р. замість інспектора у справах друку м. Одеси цензурні функції було покладено на Одеський тимчасовий комітет у справах друку. Відповідно, відбулося розширення штату цієї чиновницької інституції [11]. Проведені структурні перетворення та постреволуційне затишшя, що спостерігалось по всій імперії з 1908 р., дозволили службовцям органів цензури Новоросійського краю перейти до менш напруженого режиму праці та розподілити цензурно-контролюючі обов'язки між фактично рівноправними у прийнятті цензурного рішення чиновниками. Починаючи з 1909 р. і до запровадження спеціальної військової цензури у 1914 рр., Одеський тимчасовий комітет у справах друку у своїй роботі керувався чинними на той час загальноімперськими нормативно-правовими актами у сфері друку, а отже, будь-яке адміністративне переслідування чи покарання за порушення цензурних норм наставало тільки після відповідної судової ухвали. Штрафи, що накладалися судом за клопотаннями Одеського тимчасового комітету у справах друку на місцеві періодичні видання, були відносно незначними – від 25 до 100 рублів. Більш небезпечним покаранням для видань-порушників була призупинка виходу його номерів. До такої практики в умовах відсутності воєнного або надзвичайного стану Тимчасовий комітет у справах друку м. Одеси вдавався все більше. Так, протягом 1912 р. цензурний орган намагався призупинити вихід неугодних періодичних видань 47 разів, і лише у 20 випадках суд підтвердив його вимоги. Зокрема, на термін до 20 днів призупинявся вихід газет «Голос Одессы», «Утро Одессы», «Русский воин», «Южная мысль» [11]. Фактично в роки «столипінської модернізації» претензії та переслідування цензури були прямо пропорційні до ступеню опозиційності газети. Водночас на Півдні України не спостерігалось такої «цензурної вакханалії» щодо україномовних та ліберальних видань, яка відбувалася в Південно-Західному краї. Основна увага інспекторів у справах друку

³ 6 липня 1910 р. харківський губернатор припинив дії військового стану в губернії, але вже 20 травня 1911 р. ним було запроваджено «Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия».

була звернена на робітниче питання на шпальтах газет. Службовці відповідного відомства намагалися не допустити опозиційної ліберально-демократичної критики центральної та місцевої влади. Не менше турбувала цензорів сектантська преса, яка підривала основи християнського православного вчення. Дошкульними були також і статті монархічних газет. Однак як діяти щодо них, інспектори не знали: з однієї сторони вони явно порушували норми законодавства своїми антисемітськими та агресивними закликами, а з іншої – існував певний тиск і команда влади не чіпати провладні видання [12, арк. 2].

Втручання вищого губернського начальства у справи цензури було специфічною рисою діяльності цензурних органів у Новоросійському генерал-губернаторстві. Якщо в Одесі на цензурний розгляд тільки епізодично впливав одеський градоначальник, то в губернських та інших провінційних містах взагалі вся цензурна діяльність спрямовувалася віце-губернаторами. Варто зазначити, що вищеназваним посадовцям відповідно до «Тимчасових правил про періодичну пресу» надавалося право незалежно від цензорів здійснювати нагляд за місцевою пресою, а в разі порушення законів про пресу – передавати справи до суду. Деякі віце-губернатори, щоб звернути на себе увагу керівництва, явно зловживали цими повноваженнями і майже щотижня передавали такі справи до судових палат. Наприклад, 26 січня 1909 р. Одеська судова палата розглядала справу редактора-видавця газети «Южные ведомости» дворянина С. Усова (виходила в Сімферополі) [13, арк. 4]. Судова палата відмовила віце-губернатору в його клопотанні, пояснивши, що подані ним газетні статті з «Южных ведомостей» не дають підстав для порушення кримінальної справи проти редактора-видавця газети. Це не зупинило віце-губернатора П. Масальського і він продовжував «закадити» прокуратуру і судову палату своїми поданнями. В архіві зберігається близько десяти відмов йому в порушенні кримі-

нальних справ проти редакторів різних кримських газет [13, арк. 5–6].

Починаючи з 1905 р. і до початку 1912 р., на відміну від Києва, українській книзі в Одесі не вдалося прорвати цензурну блокаду. Впродовж першого революційного року українською мовою світ змогли побачити тільки 9 книжок (1 книга для народного читання; 7 белетристичних книжок, 1 історико-архівна книга) [14, арк. 53]. У наступні роки тенденція також була невтішною.

Висновки. Отже, в роки Першої російської революції було здійснено докорінні зміни в цензурному законодавстві, зокрема, було відмінено попередню цензуру щодо періодичних та неперіодичних видань. Разом з цим структура цензурних органів залишилася незмінною, лише дещо було розширено мережу місцевих органів, розширено їхні штати. У діяльності цензурних органів українських губерній Російської імперії впродовж 1905–1907 рр. та 1907–1911 рр. поряд із загальними тенденціями існували й місцеві особливості. У роки Першої російської революції місцеві цензурні органи з об'єктивних причин не могли в повній мірі виконувати свої функції, найбільш безпорадною була цензура в Київському генерал-губернаторстві, у Харкові та Одесі цензурні органи працювали досить ефективно завдяки підтримці губернської влади та запровадженню воєнного стану в регіонах.

У період «столипінської модернізації» влада, ввівши в регіонах різні варіації надзвичайних станів, змогла адміністративними заходами встановити контроль за інформаційним простором, знешкодити опозиційні видання. Робота цензурних органів була позбавлена імпульсивності й характеризувалася плановістю заходів на знищення опозиційної преси, охорону суспільної моралі, вилучення літератури, виданої безконтрольно в революційні роки. Водночас завданням цензорів стало не тільки стримувати опозиційні настрої, але й не допускати відверто шовіністичних та антисемітських статей, закликів до протиправних дій (наприклад, щодо єврейських погромів).

Список літератури:

1. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 102. 67 арк.
2. ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 1. 196 арк.
3. ЦДІАК України. Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 110. 87 арк.
4. Держархів Одеської обл. (Державний архів Одеської області). Ф. 12. Оп. 1, Спр. 6. 187 арк.
5. ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. 53 арк.
6. ЦДІАК Україн. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 139. 263 арк.
7. Держархів м. Києва (Державний архів м. Києва). Ф. 287. Оп. 1. Спр. 61. 41 арк.
8. ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 2. 87 арк.
9. ЦДІАК України. Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 139. 119 арк.

10. ЦДІАК Україна. Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 177. 76 арк.
11. Держархів Одеської обл. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 105. 51 арк.
12. Держархів Одеської обл. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 185. 96 арк.
13. ЦДІАК України. Ф. 338. Оп.1. Спр. 418. 93 арк.
14. Держархів Одеської обл. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 187. 116 арк.
15. Бережной А.Ф. Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати (1895–1914). Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. 288 с.
16. Бурлакова Р.И. Правовое регулирование цензуры печати в России в XVIII – начале XX века: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2004. 208 с.
17. Дерюжинский В.О. Полицейское право. СПб., 1911. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc76p0/instrum3732/>
18. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX–XX вв.: учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. М.: Аспект Пресс, 2001. 368 с.
19. Кириєнко О.Ю. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.). Український історичний журнал. К.: «Дієз-Продукт». 2010. № 4. С. 83–98.
20. Кириєнко О.Ю. Приватна кореспонденція в полі зору військової цензури (1914–1917). Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Випуск XVI. С. 108–115.
21. Кириєнко О.Ю. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 – жовтень 1917 р.): монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 366 с.
22. Набоков В. К истории нашего законодательства о печати. Право. Еженедельная юридическая газета. 1911 г. 21 августа. № 33.
23. Павлов М.А. Государственная регламентация чтения в России 1890–1917 гг.: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Санкт-Петербург, 2000. 20 с.
24. Патрушева Н.Г. История цензурных учреждений в России во второй половине XIX – начале XX века. Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века. Сб. научн. тр. СПб., 2000. Вып. 10. С. 7–48.
25. Патрушева Н.Г. Цензор в государственной системе дореволюционной России (вторая половина XIX – начало XX века. СПб.: Изд. «Северная звезда», 2011. 268 с.
26. Петров С.С. Книжкова справа в Києві. К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. 344 с.
27. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXIV. № 25495. СПб., 1912.
28. Полусмак Т.Л. Цензурное законодательство дореволюционной России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Н. Новгород, 2003.
29. Тимошик М.С. До історії цензурних утисків українського друкованого слова в період проголошення конституційних свобод (1905–1917 роки). Журналістика. Преса. Телебачення. Радіо. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 25. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 1999. С. 55–63.
30. Щербак М., Юрченко В. Звіти цензурних установ як джерело з історії України XIX – поч. XX ст. Часопис Української історії. К. 2009. Випуск 12. С. 111–116.
31. Щербак М.Г. Каральні органи царизму наприкінці XIX – на початку XX ст. Історія України. 1999. № 4. С. 10–12.
32. Щербак М.Г., Щербак Н. М. Цензура і преса в Києві на початку XX ст. Історія. Сучасність. К., 2007. № 9. С. 141–146.
33. Щербак Н.О. Щербак Н.М. Цензура в системі Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (друга половина XIX – поч. XX ст.). Науковий вісник Київського Національного університету внутрішніх справ. К., 2008. № 5. С. 202–209.
34. Щербак Н.О. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст.). Історичний журнал. 2007. № 6. С. 58–65.
35. Ячевский С.И. Цензурная политика царского правительства в пореформенный период: вторая половина XIX – начало XX вв.: автореф. дис. к. ист. н. Москва, 2002. 19 с.

ЦЕНзуРА В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ПЕРИОД «СТОЛЫПИНСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ»

Освещены особенности работы специальных органов надзора за печатью в украинских губерниях Российской империи в начале XX в. Особое внимание автора приковано к специальным административным мерам губернской власти и местных цензурных органов, которые были направлены на восстановление полного контроля над информационным пространством региона в постреволюционный период. В статье доказано, что в период «стольпинской модернизации» (1907–1911) власть смогла обезвредить оппозиционную критику, а работа цензурных органов была лишена импульсивности и характеризовалась планоностью мероприятий на уничтожение оппозиционной, украиноязычной прессы, охрану общественной морали, изъятие литературы, изданной бесконтрольно в революционные годы.

Ключевые слова: цензура, информационный контроль, Главное управление по делам печати, Временный комитет по делам печати, инспектор по делам печати, «стольпинская модернизация».

CENSORSHIP IN UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE «STOLYPIN MODERNIZATION» PERIOD

The peculiarities of the work of special organs of oversight of the seal in the Ukrainian provinces of the Russian Empire at the beginning of the 20th century are highlighted. The author's special attention is focused on the special administrative measures of the provincial government and local censorship bodies, which were aimed at restoring full control over the information space of the region in the post-revolutionary period. In the article the author proved that during the Stolypin modernization (1907–1911) the Authorities were able to neutralize opposition criticism. The work of censorship in this period was directed to the destruction of the opposition, Ukrainian-language press. It was possible to get rid of the sale and public use of literature that was published or imported from abroad during the revolutionary period.

Key words: censorship, information control, the Main office for press affairs, the Temporary committee on press affairs, the Inspector for the press, the stolypin modernization.